

عبدالمجید سالک بحیثیت فارسی گوشتاعر

ڈاکٹر عظمیٰ زریں نازیہ

اسٹنٹ پروفیسر فارسی

پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

ABDUL MAJEED SALIK AS A PERSIAN POET

Uzma Zareen Nazia, PhD

Assistant Professor of Persian,
University of the Punjab, Lahore

Abstract

Abdul Majeed Salik was a prominent name of Urdu journalism. He rose to fame for his literary contributions as well as his services he rendered for his nation. He served in different positions as a journalist. He was not only well versed in Urdu but also a very good scholar of Persian language and literature. He composed verses both in Urdu and Persian. This article focuses his poetic contributions especially in Persian language.

Keywords:

زمیندار، انقلاب، تہذیب نسواں، مولانا ظفر علی خان، عبدالمجید سالک، راہ و رسم منزلہا

معروف روزنامہ نگار، مترجم، فارسی اور اردو زبان کے شاعر عبدالمجید سالک ۱۳۱۲ق/۱۸۹۴ء میں بٹالہ (گورداسپور) میں پیدا ہوئے۔ انھوں نے ہردوزبان میں سالک تخلص اختیار کیا۔ ان کا تعلق ایک دیندار گھرانے سے تھا۔ ان کے والد غلام قادر پٹھان کوٹ میوہیل کمیٹی کے سیکرٹری تھے اور دادامیاں میر محمد، عربی اور فارسی کے بڑے عالم اور دین دار شخصیت تھے۔ (۱) سالک نے ابتدائی تعلیم پٹھان کوٹ سے حاصل کی اور اسی شہر کے ہائی سکول میں بحیثیت معلم کام کرنے لگے۔ (۲) کچھ عرصے بعد سکول کی نوکری سے مستعفی ہو کر پٹھان کوٹ سے ایک ادبی مجلہ ”ماہنامہ فانوس خیال“ بحیثیت ایڈیٹر شائع کرنا شروع کیا۔ اقبال، شبلی نعمانی، اکبر الہ آبادی اور سیماب اکبر آبادی جیسے ادیبوں کے نوشتے ”فانوس خیال“ کی زینت بنے۔ جون ۱۹۱۴ء سے مارچ ۱۹۱۵ء تک دس شمارے چھاپ دیے لیکن وسائل کی کمی کے باعث اس مجلے کی مزید اشاعت عمل میں نہ آسکی۔ (۳) اسی سال ۱۹۱۵ء میں ادارہ دار الاشاعت پنجاب سے وابستہ ہوئے اور بحیثیت ایڈیٹر لاہور سے مجلہ تہذیب نسواں اور پھول نکالنے لگے۔ (۴) ۱۹۲۰ء میں معروف شاعر اور اخبار نویس مولانا ظفر علی خان (۱۸۷۰-۱۹۵۶) نے روزنامہ زمیندار کی ادارت سالک کے سپرد کر دی (۵) لیکن ٹھیک ایک سال بعد انگریز حکومت کے خلاف مقالہ لکھنے کے الزام میں قید کر دیے گئے (۶) اور جب رہا ہوئے تو ”زمیندار“ کی مسند ادارت پھر سے سنبھال لی۔ مارچ ۱۹۲۷ء میں روزنامہ انقلاب چھاپنا شروع کیا۔ ان کے فرزند عبدالسلام خورشید کے بقول روزنامہ ”انقلاب“ کا نام علامہ اقبال لاہوری نے تجویز کیا اور روزنامہ کے سرورق کے لیے ”انقلاب“ کے عنوان سے خود نظم کہی تھی جو مزدور اور سرمایہ دار کے متعلق تھی۔

خوبہ از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب

از جہانیِ دہِ خدایانِ کشت و دھقانانِ خراب

انقلاب انقلاب ای انقلاب (۷)

سالک نے قیام پاکستان کے بعد کراچی میں سکونت اختیار کی اور اس کے بعد ۱۹۵۳ء میں لاہور چلے گئے اور وہیں مقیم رہے۔ وہ اواخرِ عمر تک ادبی اور صحافتی سرگرمیوں میں مصروف رہے اور سینکڑوں مقالات لکھے، کتابیں لکھیں، تراجم کیے، اور شعر کہے۔

سالک نے ۶۵ سال علم و ادب اور ثقافت کے میدان میں خدمات انجام دیں۔ انھوں نے ۱۳۷۹ق/۱۹۵۹ء میں وفات پائی۔ (۸) ان کا جسدِ خاک کی مسلم ٹاؤن لاہور میں سپردِ خاک کیا گیا۔ (۹) سالک کا شمار اپنے زمانے کے معروف صحافیوں، نثر نگاروں اور شعرا میں ہوتا ہے۔ اخباروں کے کالم کے علاوہ انھوں نے فارسی اور اردو کے منظوم اور منثور آثار یادگار چھوڑے ہیں۔

منظوم آثار

راہ و رسم منزل ہا: ۱۹۲۲ء میں عبدالمجید سالک کا اردو اور فارسی پر مشتمل پہلا شعری مجموعہ ”راہ و رسم منزل ہا“ ان کے دوستوں خاص طور پر سید امتیاز علی تاج (۱۹۰۰-۱۹۷۰ء) کی کوشش سے اس وقت چھپا جب سالک قید میں تھے۔ اور دوسری بار یہ مجموعہ ان کے بیٹے عبدالسلام خورشید (۱۹۱۹ء-۱۹۹۵ء) چیئر مین شعبہ روزنامہ نگاری پنجاب یونیورسٹی نے ۱۹۶۰ء میں شائع کیا۔

یہ مجموعہ ۱۶۸ صفحات اور ۱۰۷ اردو اور فارسی غزلیات، نظموں، رباعیات، متفرق اشعار وغیرہ پر مشتمل ہے۔ عبدالسلام خورشید کے قلم سے صفحہ ۷ اور ۸ پر پیش لفظ ہے۔ الیس۔ اے رحمن نے مقدمہ لکھا ہے جو صفحہ ۹-۱۳ پر درج ہے۔ کتاب کے آخر میں صفحہ ۱۶۴ اور ۱۶۵ پر سالک کی آپ بیتی ”سرگزشت“ سے شاعری کے آغاز اور اصلاح کے متعلق یادداشتیں ہیں۔ صفحہ ۱۶۶-۱۶۸ پر ”راہ و رسم منزل ہا“ کے ۱۹۲۲ء کے ایڈیشن میں ابوالیان بیدل کا لکھا دیا ہے۔ نیز فارسی کلام صرف درج ذیل صفحات پر ملتا ہے:

صفحہ نمبر ۳۴، ۵۰، ۷۴، ۱۰۲، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۴ پر نعت ہے، ۱۱۳-۱۱۴، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۸ پر فارسی رباعی، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷

- ذکر اقبال: یہ اہم اور خوبصورت کتاب ۱۹۵۵ء میں اردو زبان میں شائع ہوئی۔ دراصل سات ابواب میں اقبال کی سوانح عمری کو سمیٹا گیا ہے۔ سا لک لکھتے ہیں:

”چونکہ اقبال کے ساتھ میری آشنائی نصف صدی سے زیادہ پر محیط تھی، ان کے بعض ملنے والوں اور عزیزوں سے بھی واقف تھا تو ادارہ بزم اقبال نے مجھے اقبال کی زندگی کے واقعات مرتب کرنے کو کہا۔ اس لیے میں نے ذکر اقبال میں صرف اقبال کی زندگی کے مختلف پہلوؤں کا مفصل ذکر کیا ہے۔ (۱۰)

اسی کتاب کے آخر میں اقبال کے آثار کی ایک فہرست بلکہ مختصر ترین تعارف بھی پیش کیا ہے۔
- مسلم ثقافت ہندوستان میں: سا لک کے اردو آثار میں یہ کتاب اہم ترین ہے۔ یہ کتاب مسلمانوں کی برصغیر پاک و ہند میں ایک ہزار سال کے طرز معاشرت پر روشنی ڈالتی ہے۔ بلاشبہ یہ کتاب ایک دائرۃ المعارف ہے۔ عبدالجید سا لک نے بہترین منابع اور ماخذ سے استفادہ کر کے یہ کتاب تحریر کی ہے۔ اس کتاب کو یونیسکو نے ۴۸ ڈالر کے انعام سے نوازا اور حکومت پاکستان نے بھی پانچ سو روپیہ ماہانہ وظیفہ علمی خدمات کے صلے میں دنیا شروع کیا۔ (۱۱)

- اسلام اور مسلمان: اسلام اور مسلمان سا لک کی ریڈیو پرنشر ہونے والی اردو تقاریر کا مجموعہ ہے۔ جنہیں سا لک نے ۱۹۵۰ء میں لاہور سے شائع کیا۔ اس کتاب میں اسلام سے متعلق درج ذیل موضوعات کا احاطہ کیا گیا ہے:
۱۔ لا الہ الا اللہ، ۲۔ محمد رسول اللہ، ۳۔ نماز، ۴۔ روزہ، ۵۔ حج، ۶۔ زکوٰۃ، ۷۔ جہاد، ۸۔ معاشرت اسلامی، ۹۔ معاشیات اسلامی وغیرہ

سا لک کے اپنے بقول ۱۹۰۸ء میں چودہ برس کی عمر میں انھوں نے پہلا شعر کہا اور پھر پٹھان کوٹ اور بنالہ کے مشاعروں میں باقاعدہ شرکت کرنے لگے۔ (۱۲)
انھوں نے پہلے پہل مولانا حالی سے شاعری میں اصلاح کی درخواست کی بعد ازاں اپنے اشعار اقبال کو اصلاح کی غرض سے بھیجے۔ اقبال نے جواباً لکھا:

”آپ کے اشعار اچھے ہیں اگر شوق قائم رہا تو آپ بہت اچھے شاعر ہوں گے۔ یاد رکھیے طبیعت انسان کو آسمان سے ملتی ہے اور زبان زمین سے۔ اگر آپ کی طبیعت شاعرانہ ہے تو آپ خود بخود شعر گوئی پر مجبور ہوں گے۔ باقی رہی زبان تو اس میں میں موزوں استاد نہیں ہو سکتا۔ مثل مشہور ہے کہ شاعری ایک بے پیرافن ہے۔ لوگ اس مثل کو شاعری کی تحقیر میں استعمال کرتے ہیں لیکن اس میں بہت بڑی حقیقت ہے اور اگر آپ شاگردی پر مقرر ہی ہوں، تو منشی حیات بخش رسا رام پوری یا سید محمد احسن مارہروی میں سے کسی سے رجوع کیجیے یہ دونوں مرزا داغ کے شاگردوں میں ممتاز درجہ رکھتے ہیں۔“ (۱۳)

پس رسارام پوری سالک کے اشعار کے اصلاح کرتے رہے اور ڈیڑھ سال بعد ہی رسالے ان کی شاعری کو اصلاح سے بے نیاز قرار دے دیا۔

عبدالمجید سالک نے اردو اور فارسی دونوں زبانوں میں اشعار کہے۔ فارسی میں وہ غالب اور اقبال کے مقلد ہیں۔ ان کے اسلوب یا سبک کو سبکِ پاکستانی کہنا چاہیے۔ (۱۴) سالک کی فارسی غزل اور نظم ان کے بہترین ذوق کا منہ بولتا ثبوت ہیں۔ ندرت خیال ان کی شاعری کی خصوصیت ہے۔

پیام بیداری کے عنوان سے یہ فارسی نظم دیکھیے:

تو ای کہ بی خبر گردشِ سپہرستی بہ این سکون و گرانِ خوابی قرار خُشپ
شنو کہ سازِ حوادث بہ ہر نوا گردید کہ زینہار درین دیر ہوشیار خُشپ
بہ ہوش باش کہ گفتست صائب آگاہ بہ زیرِ گنبدِ گردونِ فتنہ بار خُشپ (۱۵)
سالک کی زبان سادہ اور آسان فہم ہے لیکن تغزل بلا کا ہے۔ نادر تشبیہات اور سحر انگیز استعارات کا استعمال شاعری کو مزید نکھار دیتا ہے:

بیار بادہ کہ فصلِ بہار باز آمد صبا بہ تربیتِ لالہ زار باز آمد
شرابِ کہنہ بہ پیماۂ دلم جوشید کہ عہدِ مغپہٴ عشوہ کار باز آمد (۱۶)
فصلِ گل آمد و گلزار ہمانست کہ بود غمزہٴ زگرِس بیمار ہمانست کہ بود (۱۷)

بگو کہ سُست شد آہنگِ بربطِ ہندی بہ ہندِ نغمہٴ چنگِ حجازیان برسان
بگو ریاضِ عرب سوخت از ہوائِ عجم دگر نسیمِ بہاران بہ گلستانِ برسان (۱۸)
تلمیحِ یوسف کی مثال:

ز طوفانِ جمالتِ ذرہ ذرہ یوسفِ تان شد
چرا از مصرِ ہستی بر نمی خیزد زلیخائی (۱۹)

سالک کا سبک سبکِ پاکستان کے ساتھ سبکِ بازگشت ادبی کا رنگ لیے ہوئے ہیں۔ آسانی کی طرف مائل ہے۔ وہ صرف شاعر نہیں بلکہ فلسفی اور مفکر بھی ہے۔ (۲۰)

ان کے بیشتر اشعار کا موضوع آزادی، استقلال، اسلام اور ایران دوستی وغیرہ ہے۔ مثال کے طور پر ”خیر مقدم وفدِ فرہنگی“ کے عنوان سے یہ نظم:

ای حاملانِ دانشِ ایرانِ خوش آمدید در علمِ باثما کہ تواند برابری
ملکِ شامست رہبرِ سُنَّانِ ارضِ پاک ز ایرانِ گرفتہ ایم متاعِ سخنِ وری

آموختیم فلسفہ و حکمت و غزل از حافظ و نظامی و سعدی و انوری
 فرہنگ ما کجا و زبان ہای ہندکو اردو مذاقِ لطیفِ سخن یافت از دری
 از پارس گشتہ ایم زِ کامل العیار از چرک غیر حالی و از غلّ و غش بری
 شاہانِ تان اکابرِ تان شاعرانِ تان بردند دل بہ سروری و ہم بہ دلبری
 ایران و پاک از نظرِ الفت و خلوص ہستند بی مثال تہ چرخِ چنبری
 مانیم قدر دان و خریدارِ یک دگر مانیم ہر دو گوہر و ہم ہر دو جوہری
 ہموارہ باد مہینِ تان خوب و سر بلند
 زیرِ لوایِ ضیغم و خورشیدِ خاوری (۲۱)

احمد ندیم قاسمی، عبد المجید سالک کو اپنا استاد مانتے ہیں۔ ان کی ہنرمندی کے قائل ہیں۔ ان کے نزدیک اگرچہ عبد المجید سالک اردو صحافت میں بلند مرتبہ رکھتے ہیں لیکن وہ اول و آخر ایک ہنرمند ہیں۔ (۲۲)
 سالک کی اردو شاعری گہی طور پر فارسی کے زیر اثر ہے۔ ان کی اردو شاعری میں فارسی کی ایسی آمیزش ہے کہ بعض جگہ مکمل شعر کا اور بعض جگہ فارسی مصرعوں کا پیوند لگایا ہے اور فارسی تراکیب تو جا بجا دکھائی دیتی ہیں۔ کہیں اپنا فارسی شعر، کہیں صائب، کہیں غالب اور کہیں اقبال کے ابیات کا پیوند لگاتے ہیں۔ یہ بھی کہنا غلط نہ ہوگا کہ اردو میں فارسی آمیزش ان کی شاعری پر اقبال کے ہنر و فکر کی گہری چھاپ کو ظاہر کرتی ہے۔

اردو کی نظم ”گل فروش و باغبان“ میں اردو اشعار کے آخر میں غالب کے فارسی شعر کا پیوند لگایا ہے:
 یہ حال دیکھ کر مظلومی مسلمان کا مری زبان پہ ہے شعرِ غالبِ سرمست
 ”ز گل فروشِ ننام کہ اہل بازار است تپاک گرمی رفتارِ باغبانم سوخت (۲۳)
 اور اسی طرح ایک اور اردو نظم کے آخر میں سعدی کے شعر کا اضافہ کیا ہے:

جو بازاروں میں ہیں دست و گریبان جوش و خروش سے انہیں پھر عقل کی کھوئی ہوئی دولت عطا کر دے
 درختِ دوستی نشان کہ کامِ دل بہار آرد نہالِ دشمنی بر کن کہ رنجِ بی شمار آرد (۲۴)
 سالک عاشقِ رسول تھے حتیٰ کہ ان کی آرزو تھی کہ حضرت محمد ﷺ کی طرح ۶۳ سال کی عمر میں اس دنیا سے رخصت ہوں لیکن ان کی یہ آرزو پوری نہ ہو سکی اور وہ ۶۵ سال کی عمر میں فوت ہوئے۔

ایس۔ اے رحمن، راہِ رسم منزلہا کے مقدمہ میں لکھتے ہیں:

”کہ حبِ نبی کا سوتا بھی بار بار پاکیزہ نعت کی صورت میں پھوٹا نظر آتا ہے“۔ (۲۵)

عام طور پر سالک کی نعت کا موضوع یثرب سے دوری اور وطن میں قید یعنی اپنی حالتِ زار کا گلہ شکوہ نبی پاک کے حضور میں ہے اور کبھی کبھی عندلیب و بوستان کے استعارے بروئے کار لائے ہیں:

خزان آمد کہ خونِ عندلیب بوستان ریزد
چو برگ از شاخِ گل ریزد ز منقارش فغان ریزد (۲۶)

نعت کے علاوہ منقبت اہل بیت بھی کہی خاص طور پر امام حسین علیہ السلام کی شان میں راہ و رسم منزلہا کے صفحہ نمبر ۱۴۰ پر شبیر شہید کے عنوان کے تحت اشعار کہے ہیں۔

عبدالحمید سالک جیسے نابغہ روزگار کے لیے ابوالبلیان بیدل نے ”راہ و رسم منزلہا“ کے دیباچے میں لکھا:

”سالک صاحب کی طبعِ رسا کے ہمہ گیر ہونے کا ایک بین ثبوت ہے کہ جس طرح ادب کے ہر شعبے پر قادر ہیں، اصنافِ سخن میں نظم و نثر دونوں قدرتیں ہم عنان پائی ہیں۔ اردو کی سحر طرازیوں بزمِ شعر و سخن میں سرودِ طرب سجھی جاتی ہیں تو فارسی کی خوش نوائیاں بھی ہم صغیر حیرت ہیں۔“ (۲۷)

حوالے

(۱) سالک، عبدالحمید، راہ و رسم منزلہا، مرتبہ عبدالسلام خورشید، الحدید، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۹

(۲) خورشید، عبدالسلام، سالک نامہ، مغربی پاکستان، اردو اکیڈمی، لاہور، ۱۹۵۵ء، ص ۲۴

(۳) رضوی، سبط حسن، فارسی گویان پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۷۴ء، ص ۳۰۵

(۴) عبدالرشید، خواجہ، تذکرہ شعرائے پنجاب، اقبال اکیڈمی کراچی، ۱۹۶۷ء، ص ۱۷۰

(۵) رضوی، سبط حسن، فارسی گویان پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۷۴ء، ص ۳۰۵

(۶) خورشید، عبدالسلام، سالک نامہ، مغربی پاکستان، اردو اکیڈمی، لاہور، ۱۹۵۵ء، ص ۴۷

(۷) ایضاً، ص ۱۱۹

(۸) عبدالرشید، خواجہ، تذکرہ شعرائے پنجاب، اقبال اکیڈمی کراچی، ۱۹۶۷ء، ص ۱۷۰

(۹) سلیق، محمد منیر احمد، وفيات نامورانِ پاکستان، لاہور، ۲۰۰۶ء، ص ۵۳۱

(۱۰) سالک، عبدالحمید، ذکر اقبال، لاہور، ۱۹۵۵ء، ص ۳

(۱۱) یزدانی، عبدالحمید، سالک (مقالہ)، نقوش، لاہور نمبر، شمارہ ۹۲، لاہور، ۱۹۶۲ء، ص ۸۹۴

- (۱۲) سالک، عبدالجید، سرگذشت، لاہور ۱۹۵۵ء، ص ۲۱
- (۱۳) ایضاً، ص ۲۱-۲۲
- (۱۴) رضوی، سبط حسن، فارسی گوینان پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۷۴ء، ص ۳۰۶
- (۱۵) سالک، عبدالجید، راہ ورسم منزل ہا، مرتبہ عبدالسلام خورشید، الحدید، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۳۴
- (۱۶) ایضاً، ص ۵۰ (۱۷) ایضاً، ص ۷۴
- (۱۸) ایضاً، ص ۱۱۲ (۱۹) ایضاً، ص ۱۲۹
- (۲۰) رضوی، سبط حسن، فارسی گوینان پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۷۴ء، ص ۳۰۶
- (۲۱) سالک، عبدالجید، راہ ورسم منزل ہا، مرتبہ عبدالسلام خورشید، الحدید، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۱۳۳
- (۲۲) قاسمی، احمد ندیم، سالک صاحب (مقالہ)، مجلہ نقوش، شخصیات نمبر شمار ۱۰، چاپ دوم، لاہور، ۱۹۵۶ء، ص ۶۶۸
- (۲۳) سالک، راہ ورسم منزل ہا، ص ۹۸
- (۲۴) ایضاً، ص ۹۳ (۲۵) ایضاً، ص ۱۰
- (۲۶) ایضاً، ص ۱۱۳ (۲۷) ایضاً، ص ۱۶۷

